

YAKUT ŞAMANİZMİNDEKİ İJÄ KİL

Abdülkadir İnan

Yakut (Saşa) şamanizmini tetkik eden etnografların ve din tarihçilerinin dikkatini çeken ıstılahlardan biri *ijäkıl* ıstılahıdır. Bu kelimenin harfi harfine manası «ana-hayvan» demek olmakla beraber Yakut şamanizminde ne ifade ettiği şimdikiye kadar kesin olarak halledilmiş değildir. Garp âlimleri bu ıstılahı W.L. Seroşevskiy'nin tetkiklerinden öğrendiler. Seroşevskiy Yakut ülkesinde ve Yakut kavminde gördüklerini çok iyi tespit etmekle tanınan bir etnograf isede turkolog olmadığı için işittiklerini iyi izah edemediği Yakut dili ve diniyatı mütehassıslarınca iddia edilmektedir¹. 'İje kıl' ıstılahını 'ije kıla' şeklinde tesbit etmesi de bu iddianın haklı olduğunu gösterecek mahiyettedir. Yakutçada üçüncü şahıs mülkiyet eki türkçedeki -i, -si yerine -a, -ta olduğuna göre ije kıla 'hayvan' değil, fakat 'ana hayvanı' demek olur. Bu gibi yanlışları olmakla beraber bu ıstılahı ilk defa tesbit eden ve buna dair malzeme topluyarak izaha çalışan da Seroşevskiy olmuştur. Ona Tüspüt adlı bir şamanın anlattığına göre 'ije kıl' şamanın hayvan şeklinde tecessüm eden canıdır. Tüspüt övünerek şöyle demiş: «benim ijä kıl'ımı kimse bulamaz, o Ciğan dağlarında, taşlıklarda gizlenmiştir, orada yatıyor²». Rahmetli Ziya Gökalp «Eski Türklerde içtimâî teşkilât» başlıklı etüdünde, Seroşevski'ye istinaden, 'ije kıl' hakkında şöyle demektedir: «Yakutlarda şamanlar nasûti (laique) lerden fazla iki ruha malik olmakla temayüz ederler. Birincisi iye kıla'dır ki ana hayvan, yani ana totemi demektir³»...

¹ Meselâ, V. Ionov, *Obzor literaturi po verovaniam yakutov*, (Jivaya Starina, 1914, s. 317—372; bilhassa «ijä kıl» hakkında s. 344, 351—353). İje kıl Yakut telâffuzuna göre «inye kıl» söylenir, yazılışı ise ijä kıl'dır.

² V. L. Seroşevskiy. *Yakuti*, I, Petersburg, 1896, s. 625—626.

³ Ziya Gökalp. *Eski Türklerde içtimâî teşkilât* (Millî Tettebbular Mecmuası, I, sayı 3, s. 450—451). Bu makalede «Yakutların semiyeye verdikleri isim sib kelimesidir ki, soy sop kelimesindeki sop ile müteradiftir» denilmektedir (s. 450). Yakutçada soy manasına gelen böyle bir kelime yoktur ve bulunmasına da imkân yoktur. Eski türkçedeki önses (Anlaut) s yakutçada sıfırdır (su-u, süt-üt, sen-en gibi). Z. Gökalp, bir zühul eseri olarak, almanca 'Sippe' kelimesini yakutça sanmış olsa gerek. Bu yanlış son yıllarda yazılan lise ders kitabına kadar girmiştir (Necmettin Sadak, *Sosyoloji*, 1936, s. 22).

Biz bu yazımızda 'ije kıl'ın mahiyetini ve totem kültü ile alakası olup olmadığını izah etmek iddiasında⁴ değiliz; maksadımız, bu meseleyi izaha yardım edebileceğini düşündüğümüz bazı malzemeye işaret etmekten ibarettir.

Yakut şamanizmini inceleyenlerin (Seroşevskiy, Troçşanskiy İonov, Pekarskiy, Yastremskiy, Vasilyev v.b) tesbit ettikleri malzeme dikkatle gözden geçirilir ve başka Türklerin folklor malzemesiyle mukayese edilirse bu Yakut ije kılının daha XI. asırda Mahmud Kâşgarî'nin kaydettiği «peri-eş» ve bu günkü Kazar-Kırgızların «arvak-eş» dedikleri «hayvan-ruh» ile çok yakın ilgisi olabileceğini tahmin etmek mümkündür.

Yakutların inançlarına göre 'ije kıl'ın ölümü şamanın ölümü demektir. İki rakip şamanın ije kıl'ları bir biriyle mücadele ederler, ije kıl'ın başına gelen⁵ şamanın da başına gelir. İje kılı mağlup olan şaman rakibine⁶ mağlup olur. Bu «hayvan-eş» ler hakkındaki inanç Yakutlara mahsus değildir. Bu «eş-ruh» lar ve mücadeleleri Sagay kamlarından Topçan adlı bir şamanın Katanov tarafından 1889 yılında tesbit⁷ edilen menkıbesinde tasvir edilmektedir. Bu menkıbeye göre «Sır ırmağında 55 yıl önce Topçan adlı bir kam vardı. Bu kam bir gün âyin yaparken gördü ki Kezek Tağ denilen dağın tepesinde biri gök, biri kara boğanın (Kezek Tağ'ın üstünde pir kök, pir kara puğa) bir birine tos vurarak kavgâ ediyorlar. Gök boğa kara boğayı son derece yormuştu. Bunu gören Topçan gök boğayı vurdu, gök boğa yere yuvarlandı ve kurt suretine girip şimale doğru kaçtı. Gök boğa-kam Kecük, kara boğa ise kam Topçan idi⁴» Bu menkıbedeki iki boğa iki şamanın «hayvan suretinde tecessüm eden eş» leridir ki Yakut şamanizmindeki 'ije kıl'ın benzeridir. Menkıbenin sonunda Kecük şamanın bu hadiseyi mütaakıp yaralanarak yatağında yattığı söylenmektedir.

Müslüman Türklerden Kazak-Kırgızların en son müstekil hanlarından II. Abılay (1771-1783) han menkıbesinde bu «tecessüm eden ruh-eş» efsanesine rastlıyoruz. G. Potanin tarafından tesbit edilen menkıbeye göre «Abılay'ın serdarlarından Ciydebay bahadır Abılay'ın yaptığı bütün seferlere iştirak ederdi. Askerler her zaman onun önünde bir kızıl tilkinin rehberlik ettiğini görürlerdi. Bu tilki onun «arvağ»ı idi⁵. Bir gün Abılay ona «arvağ'ını bana göster» dedi. Ciyde-

4 W. Radloff-Katanoff. Proben, IX, 309—310 (metin), 228 (tercüme).

5 Kazakça 'arvak', arapça 'ruh' un cemidir. Bu kelimenin eski türkçede 'afsun, sihrî kuvvet, manasına gelen 'arbağ' kelimesine benzediği için yayılmış olsa gerek; Kazak dili 'ruh' kelimesini bilmez, fakat 'arvak'ı bilir.

bay bahadır Abılay'ı bir dağın tepesine çıkardı, kendisi de aşağıya indi. Abılay dağın aşağısında bir kızıl tilki gördü.⁶ Birdenbire havada bir kartal peyda olup bu tilkiye saldırdı ve yeré serdi. Ciydebay bahadır Abılay'a «ne gördün?» dedi, Abılay gördüklerini anlattı. Ciydebay «işte o tilki benim arvağım idi, kartal ise senin arvağındır. Senin arvağın benimkinden güçlü» dedi⁷. Bu menkıbeden açık görülüyor ki eş (ijä kıl) yalnız şamanlara mahsus değil, fakat büyük kimselerde de bulunduğu inanılırdı.

Mahmud Kâşgarî 'eş' kelimesini «eş-sahip (arkadaş) dir; priden tabii olana dahi 'eşlig' [eş sahibi, eşli] denir» diye izah ettikten sonra halk edebiyatından (her halde bir eski destandan) şu manzum parçayı naklediyor:

*anıñ ışın keçürdüm
eşin yime kaçırdım
ölüm otın içürdüm
içti olup yüzi tûri*

Yâni «onun işini bitirdim. Eşini kaçırdım. Ölüm zehrini içirdim, yüzünü ekşiterek içti».⁷

Kâşgarî'nin 'eş' kelimesini izahı ve naktettiği bu parça bizim ije kıl konusu bakımında dikkate değer. Bu izaha göre XI. asırda doğudaki müslüman Türkler, ihtimal ki Kâşgarî'nin kendisi dahi, bazı kimselerin cinlerden eşi olduğuna inanmışlardır. Manzum parçada galip kahraman düşmanın «eşini kaçırıldığını» öğünerek söylüyor (وامريت صاحبه). Yukarıda naklettiğimiz Topçan ve Abılay menkıbelerindeki boğa, tilki, kartal unsurlarıyla Kâşgarî'nin bu kıt'asındaki «kaçırılan eş» in mükayesesi Yakut ije kıl'ını izah etmeye yardım edebilecek mahiyettedir.

Kâşgarî'nin «çıwı» kelimesini izahı da dikkate değer: «çıwı-cinlerden bir bölüktür. Türkler şuna inanırlar ki: iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetinin halkını kullamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakani da kaçır Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir.»⁸ Bu efsanedeki her vilâyetin «cin»leri o vilâyette yaşayan insanların «eş»leri

⁶ Jivaya Starina, 1916, s. 66.

⁷ *Diwanü Lügat-it Türk*, I, 47; B. Atalay tercümesi, s. 48: cümlesi «eş, arkadaş, genç kadından eşi bulunan kimseye eşlig denir» diye tercüme edilmiştir. Şüphesiz yanlıştır. «Cin» diye tercüme eden Brockelmann haklıdır.

⁸ *Ayn. esr.*, 111, 171; B. Atalay terc., s. 225.

olsa gerektir. İptidai [şamanizm devrinde] bu «eş»ler Yakut şamanizmindeki ije kıl gibi telâkki edilmiş olacaktır.

Altay şamanizminde 'yula' denilen ruh ije kıl'ın bir varyasyonu olsa gerektir. V. A. Anohinin verdiği malumata göre 'yula' insanın veya hayvanın eşidir. Yula cesetten ayrılıp müstakil yaşayabilir.⁹

Yukarıda naklettiğimiz Topçan şamanın menkıbesine benzeyen bir menkıbe Karaca Ahmet oğlu Hacı Tuğrul iler sultan Hacım hakkında da söylenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Güvercin olan Sultan Hacımı yakalamak için Hacı Toğrul doğan olup havaya ağmıştır¹⁰.

Kahramanların «suret değiştirmeleri (hayvan, ağaç ve saire şekline girebilmeleri), «canlarını bir hayvan, bilhassa kuş suretinde saklamaları» bütün kavimlerin masallarında rastlanan cihanşumul bir motiftir. Hayvanla ilgili olan bu gibi inançların ve masal motiflerinin totem kültürle alakası olup olmadığı ve umumiyetle menşeleri meselesi henüz kat'i olarak halledilmiş değildir. Yakut şamanizmindeki 'ije kıl' meselesi de böyledir.

⁹ A. V. Anohin, *Materialı po şamanstvu u altaytsev*, s. 19; türkçe terc. «Ülkü» dergisi, c. XV, sayı 89, s. 395.

¹⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre*, s. 71.